TA’LIM, TARBIYA VA INNOVATSIYALAR
Vol 3. No 5,

O‘ZBEK MAROSIM VA MAVSUMIY QO‘SHIQLARIDA MIFOLOGIK ARXETIPLAR HAMDA BADIIY SEMANTIKA (“BOYCHECHAK”, “SUST XOTIN” VA “KELIN SALOM” MISOLIDA)

Rajabov To‘xtamurod Abdullayevich
BuxDU O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti
toxtamurodrajabov1992@gmail.com
0000-0002-4723-2138

Annotatsiya. *Maqolada o‘zbek xalq marosim va mavsumiy qo‘shiqlarining mifologik asoslari, poetik tuzilishi va badiiy semantikasi “Boychechak”, “Sust xotin” hamda “Kelin salom” namunalari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda bahoriy uyg‘onish, yomg‘ir chaqirish, oilaviy marosim va yangi ijtimoiy maqomga o‘tish bilan bog‘liq qadimiy tasavvurlar qo‘shiq matnlari bilan bog‘liq holda yoritiladi. Shuningdek, agrar kult, animistik qarashlar, taqlidiy magiya, initsiatsiya va poetik parallelizm kabi tushunchalarning marosim folkloridagi ifodasi ko‘rib chiqiladi. Tahlilda J. Frazer, V. Propp, A. van Gennep kabi xorijiy olimlarning nazariy qarashlari bilan bir qatorda O. Safarov, M. Jo‘rayev, K. Imomov, H. Razzoqov, T. Mirzayev singari o‘zbek folklorshunoslarining tadqiqotlariga ham tayaniladi.*

Abstract. *The article analyzes the mythological foundations, poetic structure and artistic semantics of Uzbek folk ritual and seasonal songs based on the examples of “Boychechak”, “Sust xotin” and “Kelin salom”. The study highlights ancient ideas related to spring awakening, calling for rain, family rituals and transition to a new social status in connection with the lyrics of the songs. It also examines the expression of concepts such as agrarian cult, animistic views, imitative magic, initiation and poetic parallelism in ritual folklore. The analysis draws on the theoretical views of foreign scholars such as J. Frazer, V. Propp, A. van Gennep, as well as the research of Uzbek folklorists such as O. Safarov, M. Jo’rayev, K. Imomov, H. Razzakov, T. Mirzayev.*

Аннотация. *В статье анализируются мифологические основы, поэтическая структура и художественная семантика узбекских народных ритуальных и сезонных песен на примере «Бойчечака», «Суст хотин» и «Келин салом». В исследовании освещаются древние представления, связанные с пробуждением весны, призыванием дождя, семейными ритуалами и переходом к новому социальному статусу, в контексте лирики песен. Также рассматривается выражение таких понятий, как аграрный культ, анимистические взгляды, имитационная магия, инициация и поэтический параллелизм в ритуальном фольклоре. Анализ опирается на теоретические взгляды зарубежных ученых, таких как Дж. Фрейзер, В. Пропп, А. ван Геннеп, а также на исследования узбекских фольклористов, таких как О. Сафаров, М. Жораев, К. Имомов, Г. Разаков, Т. Мирзаев.*

Kalit so‘zlar: *folklor, marosim qo‘shiqlari, mavsumiy qo‘shiqlar, “Boychechak”, “Sust xotin”, “Kelin salom”, mifologik arxetip, animizm, agrar kult, initsiatsiya, poetik parallelizm.*

Keywords: *folklore, ritual songs, seasonal songs, "Boychechak", "Sust xotin", "Kelin salom", mythological archetype, animism, agrarian cult, initiation, poetic parallelism.*

Ключевые слова: *фольклор, ритуальные песни, сезонные песни, «Бойчечак», «Суст ксотин», «Келин салом», мифологический архетип, анимизм, аграрный культ, инициация, поэтический параллелизм.*

Kirish. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi tarkibida marosim va mavsumiy qo‘shiqlar alohida o‘rin egallaydi. Bunday qo‘shiqlar xalqning kundalik turmushi, dehqonchilik faoliyati, tabiat hodisalari, oilaviy munosabatlari va qadimiy e’tiqodlari bilan bevosita bog‘liq holda shakllangan.

Ularni oddiy qo‘shiq sifatida baholash yetarli emas. Chunki marosim qo‘shiqlarida so‘z, harakat va muayyan urf-odat ko‘pincha bir-biridan ajralmagan holda yashaydi. Qo‘shiq marosimning tarkibiy qismi bo‘lib, ayrim hollarda uning asosiy mazmunini ham ifodalab beradi.

O. Safarovning o‘zbek marosim folkloriga oid tadqiqotlarida ham marosim qo‘shiqlarining xalqning qadimiy e’tiqodi va maishiy hayoti bilan bog‘liqligiga alohida e’tibor qaratiladi. Bu qo‘shiqlarda tabiatga munosabat, hosildorlik haqidagi orzular, oilaviy tartib va jamiyatdagi axloqiy me’yorlar poetik shaklda ifodalanadi.

Jahon antropologiyasi va folklorshunosligida marosimlarning kelib chiqishi masalasi J. Frazer, V. Propp, A. van Gennep kabi olimlarning tadqiqotlarida keng yoritilgan. J. Frazer qadimgi magik qarashlarni tabiat hodisalariga ta’sir o‘tkazish istagi bilan bog‘lab tahlil qilgan bo‘lsa, A. van Gennep inson hayotidagi muhim ijtimoiy o‘zgarishlarni o‘tish marosimlari tizimi asosida tushuntiradi.

O‘zbek folklorshunosligida M. Jo‘rayev, K. Imomov, H. Razzoqov, T. Mirzayev va O. Safarov kabi olimlarning tadqiqotlarida mavsumiy hamda oilaviy marosim folklorining janr xususiyatlari, poetikasi va tarixiy ildizlari atroflicha o‘rganilgan.

Mazkur maqolada “Boychechak”, “Sust xotin” va “Kelin salom” qo‘shiqlari tahlil qilinadi. Ularning har biri boshqa-boshqa marosimga mansub bo‘lsa-da, uchala holatda ham xalq hayotidagi muhim jarayon — yangilanish, baraka, ijtimoiy o‘zgarish va yangi holatga o‘tish g‘oyasi yetakchi o‘rin egallaydi.

1. “Boychechak” marosimida bahoriy uyg‘onish va tiriklik timsoli

1.1. Bahor marosimlarining qadimiy ildizlari. Mavsumiy marosim folklorida qishdan bahorga o‘tish davri alohida ahamiyatga ega. Qishning tugashi va tabiatning qayta jonlanishi qadimiy inson tafakkurida shunchaki fasllar almashinuvi sifatida emas, balki hayotning qayta boshlanishi sifatida qabul qilingan.

Bahorda birinchi bo‘lib ko‘rinadigan o‘simliklar ham ana shu yangilanishning belgisi bo‘lgan. Boychechakning qor yoki qattiq yer orasidan unib chiqishi xalq tasavvurida bahorning kirib kelgani, sovuq kunlarning ortda qolayotgani va yangi mehnat mavsumi boshlanayotganini bildirgan.

M. Jo‘rayevning mavsumiy marosim folkloriga oid tadqiqotlarida ham bahor bilan bog‘liq urf-odatlarning agrar dunyoqarash bilan aloqasi ko‘rsatiladi. Dehqon uchun bahorning kelishi faqat tabiat manzarasining o‘zgarishi emas, balki hosil va tirikchilikning yangi davri boshlanishi demakdir.

1.2. “Boychechak” qo‘shig‘i va uning marosimiy xususiyati. “Boychechak” marosimi odatda bahorning ilk kunlarida bajarilgan. Bolalar boychechak topib, uni xonadonlarga olib kirgan va maxsus qo‘shiq aytganlar.

Qo‘shiqdagi:

Boychechagim boylandi,
Qozon to‘la ayrandi.
Ayraningdan bermasang,
Qozoningiz kuysin-a!

kabi misralarda marosim qatnashchilari xonadon egalaridan ulush so‘raydilar.

Bu yerda oddiy hazil yoki bolalarcha talab bilan cheklanib qolmaydigan ma’no mavjud. Xonadonning bahor elchisini yaxshi kutib olishi kelgusi yilning to‘kinligi bilan bog‘langan.

Qo‘shiqning boshqa misralarida boychechakning yer bag‘ridan chiqishi alohida ta’kidlanadi:

Qattiq yerdan qatirtib chiqqan boychechak,
Yumshoq yerdan yumshatib chiqqan boychechak...

Bu tasvir gulning tabiiy xususiyatini ifodalash bilan birga, qishning qattiqligini yengib chiqqan tiriklik timsolini ham yuzaga keltiradi.

1.3. Boychechak obrazining semantikasi. Boychechak obraziga mifologik nuqtai nazardan qaralganda, uning bahor va yangilanish bilan bog‘liq ramziy mazmuni yaqqol seziladi. Qishda “o‘lik” holatda ko‘ringan yer bahor kelishi bilan yana jonlanadi. Boychechak esa ana shu o‘zgarishning dastlabki belgilaridan biridir.

Shu sababli gul oddiy botanik unsurdan badiiy timsol darajasiga ko‘tariladi. Uning qattiq yerdan chiqishi hayotning o‘lim ustidan g‘alabasini eslatadi.

Qo‘shiqdagi “Momo Havo” obrazi ham diqqatga sazovor. U marosim matnida insoniyatning qadimiy ajdodi sifatida tilga olinishi bilan birga, hosildorlik va onalik bilan bog‘liq ma’no qatlamlarini ham yuzaga chiqaradi.

Marosim davomida uy egalaridan in’om so‘ralishi ham o‘ziga xos poetik va marosimiy vazifani bajaradi. Berilgan ne’mat evaziga xonadonga baraka tilanadi. Demak, bu yerda hadya va baraka o‘rtasida ramziy aloqa yuzaga keladi.

“Qozoningiz kuysin” kabi ifodalar esa bugungi til nuqtai nazaridan hazilomuz tahdidga o‘xshab ko‘rinsa-da, marosimiy tafakkurda ular so‘zning magik kuchiga bo‘lgan qadimgi ishonch izlarini saqlab qolgan.

2. “Sust xotin” marosimida yomg‘ir va agrar ehtiyoj

2.1. Yomg‘ir chaqirish marosimining mohiyati. O‘troq dehqonchilik madaniyatida suv hayotning asosiy manbalaridan biridir. Ayniqsa, qurg‘oqchil sharoitda yomg‘irning vaqtida

yog‘ishi hosil taqdirini belgilagan. Shu sababli yomg‘ir chaqirish bilan bog‘liq marosimlar xalq folklorida keng tarqalgan.

“Sust xotin” ana shunday marosimlardan biri hisoblanadi. Qurg‘oqchilik paytida marosim ishtirokchilari maxsus qo‘g‘irchoq tayyorlab, uni xonadonma-xonadon olib yurganlar va yomg‘ir tilab qo‘shiq aytganlar.

Bunday harakatlarda qadimiy insonning tabiat hodisalariga bevosita ta’sir o‘tkazish mumkinligi haqidagi tasavvuri aks etadi.

2.2. Qo‘shiqdagi yomg‘ir istagi. “Sust xotin” qo‘shig‘ida xalqning yomg‘irga bo‘lgan ehtiyoji juda ochiq ifodalangan:

Sust xotin-a, Sust xotin,
Kelsa yog‘sin mo‘l yomg‘ir!
Ko‘lmak-ko‘lmak suv bo‘lsin,
Ekinlarimiz mo‘l bo‘lsin!

Bu misralarda yomg‘ir va hosil o‘rtasidagi bog‘liqlik to‘g‘ridan-to‘g‘ri ifodalangan. Marosim ishtirokchilari yomg‘irning o‘zini emas, aslida uning natijasini — hosil va to‘kinlikni so‘ramoqdalar.

Qo‘shiqning:

Sho‘r tuproqlar yumshasin,
Maysa o‘ssin har yerdan

kabi misralari esa tabiat manzarasi orqali xalqning eng oddiy, ammo hayotiy muhim istagini ko‘rsatadi.

2.3. Suv sepish va taqlidiy magiya. “Sust xotin” marosimining qiziqarli jihatlaridan biri qo‘g‘irchoq va marosim qatnashchilarining ustiga suv sepilishidir.

J. Frazer tomonidan tavsiflangan taqlidiy magiya tamoyiliga ko‘ra, qadimiy inson o‘zi istagan hodisani ramziy ravishda takrorlash orqali tabiatni ham shunday harakatga undash mumkin deb hisoblagan.

Shu jihatdan marosimdagi suv sepish bevosita yomg‘irning kichik ko‘rinishini yaratadi. Inson yerda yomg‘irni “takrorlaydi” va shu orqali osmon ham yomg‘ir yog‘dirishiga umid qiladi.

Sust xotin obrazining o‘zi ham ramziy mazmunga ega. Uni suv, bulut yoki hosildorlik bilan bog‘liq qadimiy tasavvurlarning keyingi folkloriy shakli sifatida talqin qilish mumkin.

Biroq qo‘shiqning mazmuni faqat mifologik qatlam bilan cheklanmaydi. Unda xalqning real iqtisodiy ehtiyoji ham mavjud. Suv bo‘lmasa, hosil bo‘lmaydi; hosil bo‘lmasa, oziq-ovqat kamayadi. Demak, yomg‘ir so‘rash ortida butun jamoaning hayotiy farovonligi turadi.

3. “Kelin salom”da yangi ijtimoiy maqom va oilaga moslashuv

3.1. Nikoh marosimi va maqom o‘zgarishi. Oila-turmush marosimlari inson hayotidagi eng muhim o‘zgarishlar bilan bog‘liq. Nikoh ana shunday hodisalardan biridir.

Qiz turmush qurishi bilan faqat oilaviy holatini emas, balki kundalik muhiti, qarindoshlik tizimi va jamiyatdagi maqomini ham o‘zgartiradi.

A. van Gennepning o‘tish marosimlari haqidagi qarashlari nuqtai nazaridan qaralganda, kelinning ota uyidan chiqib, yangi xonadonga kirishi aniq ijtimoiy o‘tish jarayonidir.

“Kelin salom” marosimi esa mazkur o‘zgarishni jamoa oldida tan olish va yangi kelinni xonadon a’zolariga tanishtirish vazifasini bajaradi.

3.2. Qo‘shiqning tuzilishi. “Kelin salom” odatda maxsus ijrochi tomonidan aytiladi. Kelin esa qo‘shiq davomida tilga olingan kishilarga ta’zim qiladi.

Masalan:

Esonmisiz, omonmisiz, kelin keldi,
Kelinning salomiga bering javob.

Keyingi misralarda ota-ona, buvi, qaynota, qaynona va boshqa qarindoshlar birma-bir tilga olinadi.

Bunday ketma-ketlik shunchaki qofiya yoki poetik usul emas. U yangi kelinning xonadondagi qarindoshlik tizimini o‘zlashtirib borishiga xizmat qiladi.

Qo‘shiq orqali kimning oilada qanday o‘ringa ega ekanligi bilvosita ko‘rsatib beriladi.

3.3. Marosimning ijtimoiy va psixologik vazifasi. “Kelin salom”ni faqat odob ko‘rinishi sifatida baholash uning vazifasini toraytiradi. Marosim bir vaqtning o‘zida yangi maqomni tasdiqlash, qarindoshlarni tanishtirish va kelinni yangi muhitga ruhiy jihatdan moslashtirish vazifasini bajaradi.

Kelin salomdan avval u boshqa xonadonning qizi edi. Marosimdan keyin esa jamoa uni yangi oilaning kelini sifatida qabul qiladi.

Shu sababli salom berish harakati ramziy ahamiyat kasb etadi. U nafaqat hurmat, balki yangi ijtimoiy munosabatning tan olinishi hamdir.

Qo‘shiqdagi takrorlar ham marosimning ta’sirchanligini kuchaytiradi. “Salom” radifining qayta-qayta ishlatilishi musiqiy ritm yaratish bilan birga, kelinning yangi qarindoshlik muhitiga kirib borish jarayonini ham bosqichma-bosqich ifodalaydi.

“Kelin salom”ning yana bir muhim tomoni shundaki, u yangi kelinni bir yoqlama bo‘ysunishga chaqiruvchi matn sifatida emas, balki ikki tomonlama ijtimoiy tanishuv vositasi sifatida ham namoyon bo‘ladi. Kelin xonadonga salom beradi, xonadon esa uni o‘z a’zosi sifatida qabul qiladi.

Xulosa. “Boychechak”, “Sust xotin” va “Kelin salom” qo‘shiqlarini birgalikda o‘rganish o‘zbek marosim folklorida qadimiy mifologik tasavvurlar bilan kundalik ijtimoiy hayotning bir-biridan ajralmagan holda yashaganini ko‘rsatadi.

“Boychechak” marosimida asosiy e’tibor tabiatning qayta uyg‘onishi, bahorning kirib kelishi va yangi hosil mavsumining boshlanishiga qaratiladi. Boychechak guli shu jihatdan tiriklik va yangilanish ramziga aylanadi.

“Sust xotin” marosimida esa xalqning suv va hosilga bo‘lgan real ehtiyoji qadimiy magik tasavvurlar bilan birlashadi. Qo‘g‘irchoqqa suv sepish, yomg‘ir tilab qo‘shiq aytish va mo‘l hosil so‘rash tabiat bilan inson o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalaydi.

“Kelin salom” boshqa ikki marosimdan mavsumiy emasligi bilan farq qiladi. Biroq unda ham o‘tish va yangilanish g‘oyasi mavjud. Bu safar tabiat emas, insonning ijtimoiy maqomi o‘zgaradi. Kelin ota uyidagi qiz maqomidan yangi xonadon a’zosi maqomiga o‘tadi.

Shunday qilib, uchala marosimni birlashtiruvchi umumiy nuqta — o‘zgarishdir. “Boychechak”da qish bahorga, “Sust xotin”da qurg‘oqchilik baraka va suvga, “Kelin salom”da esa eski ijtimoiy holat yangi oilaviy maqomga almashadi.

Marosim qo‘shiqlarining badiiy qimmati ham aynan shunda ko‘rinadi. Ular xalqning qadimiy dunyoqarashini saqlab qolish bilan birga, muayyan ijtimoiy va ma’naviy vazifani ham bajargan.

Mazkur qo‘shiqlarni folklorshunoslik, mifopoetika va marosim nazariyasi nuqtai nazaridan o‘rganish o‘zbek xalqining tabiat, jamiyat va inson hayotidagi muhim o‘zgarishlarga munosabatini chuqurroq anglash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki bolalar dramasi. – Toshkent: Fan, 1983.
2. Safarov O. O‘zbek folklori poetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.
3. Jo‘rayev M. O‘zbek mavsumiy marosim folklori. – Toshkent: Fan, 2008.
4. Imomov K., Mirzayev T., Razzoqov H., Sarimsoqov B. O‘zbek xalq og‘zaki badiiy ijodiyoti. – Toshkent: O‘qituvchi, 1990.
5. Jo‘rayev M., Shomusarov B. O‘zbek mifologiyasi va folklor poetikasi. – Toshkent: Fan, 2001.
6. Razzoqov H. O‘zbek xalq marosim folklori. – Toshkent: Fan, 1967.
7. Propp V.Ya. Folklornaya skazka i ritual. – Leningrad: Nauka, 1984.
8. Frazer J.G. The Golden Bough: A Study in Magic and Religion. – London: Macmillan, 1922.
9. Gennep A. van. The Rites of Passage. – London: Routledge, 2004.
10. O‘zbek folklori ocherklari. 1–2-tomlar. – Toshkent: Fan, 1988–1989.